

Επιστημονικό Άρθρο

Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, Αλλά Ήταν Παράνομα

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος

Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας, Ελλάδα

Το παρόν άρθρο ισχυρίζεται ότι τα κρυφά σχολεία ναι μεν υπήρχαν, αλλά ήταν παράνομα. Η τεκμηρίωση είναι απλή και στηρίζεται σ' ένα οικονομικό θεωρητικό υπόδειγμα ορθολογικής αντίδρασης όλων των ενδιαφερόμενων μερών που αναλύει και εξηγεί την συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως είναι η ζήτηση και η προσφορά υπηρεσιών παιδείας κάτω από διαφορετικές μορφές εξουσίας, λ.χ. τυραννίας ή δημοκρατίας. Το συμπέρασμα που προκύπτει απ' αυτή τη θεωρητική ανάλυση είναι ότι υπό προϋποθέσεις, οι οποίες κάθε άλλο παρά εξωπραγματικές είναι, νόμιμα σχολεία μπορεί να συνυπάρχουν με παράνομα σχολεία. Πιο ενδιαφέρον είναι το συμπέρασμα ότι σ' όλων των ειδών των εξουσιών η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων (κρυφών) σχολείων είναι ο κανόνας. Η εργασία συμπεραίνει ότι αυτή ήταν η περίπτωση επί οθωμανικής κυριαρχίας.

Λέξεις κλειδιά: ελληνική επανάσταση, οθωμανική αυτοκρατορία, κρυφά σχολεία, ελληνική παιδεία, εκκλησία

Εισαγωγή

«Έκαταῖος Μιλήσιος ὧδε μυθεῖται· τάδε γράφω, ὡς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι· οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοὶ τε καὶ γελοῖοι, ὡς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσίν». Και μένα μου φαίνονται ότι οι λόγοι των Ελλήνων «ιστορικών» περί του Κρυφού Σχολείου είναι πολλοί και **γελοίοι**. Στο υπόλοιπο της παρούσης εργασίας χρησιμοποιώ συχνά τη λέξη «γελοῖος» δανεισμένη από τον Έκαταίο τον Μιλήσιο (απ. 1).

Το αναμφισβήτητο γεγονός της ύπαρξης πολλών νόμιμων ελληνικών σχολείων (με άδεια από την οθωμανική αυτοκρατορία) στη διάρκεια των τετρακοσίων χρόνων του οσμανικού ζυγού δεν τεκμηριώνει στο ελάχιστο την άποψη ότι δεν υπήρχαν και παράνομα (κρυφά) σχολεία. Μάλιστα, η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων ελληνικών σχολείων επί οθωμανικής αυτοκρατορίας, που πιθανόν ήταν ο κανόνας, καθιστά την έρευνα για τα κρυφά σχολεία ακόμη πιο ενδιαφέρουσα με προεκτάσεις που άπτονται της διαχρονικής εφαρμογής της

μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερος της οικονομικής επιστήμης που διακονώ.

Τα Κρυφά Σχολεία υπήρχαν και ήταν παράνομα για οικονομικούς και θεσμικούς κυρίως λόγους, οι οποίοι μπορούν να αναλυθούν με την επιστημονική τεχνική του «κόστους-οφέλους». Σε πολλές δε περιπτώσεις, η ανάλυση «κόστους-οφέλους» μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες δεν συμφέρει καν η λειτουργία ενός σχολείου ή οποιασδήποτε άλλης παραγωγικής δραστηριότητας, νόμιμης ή παράνομης. Οι οικονομολόγοι θα το αποκαλούσαν ως μία πλήρη κατάρρευση της αγοράς. Αυτή η διάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης υπό τον Οθωμανικό ζυγό, η οποία τεκμηριώνεται πολύ εύκολα, δεν έχει γίνει αντικείμενο μελέτης.

Η μεγαλύτερη απόδειξη ότι επί οθωμανικής αυτοκρατορίας η ελληνική παιδεία υστερούσε είναι η αμάθεια που χαρακτήριζε τον ελληνικό λαό στα μέσα του 18^{ου} αιώνα σε σχέση με το τι επικρατούσε στην Ευρώπη την ίδια εποχή. Η πολύ μεγάλη λανθάνουσα ζήτηση για ελληνική παιδεία άρχισε να ικανοποιείται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα για λόγους που εκθέτω παρακάτω. Εκατοντάδες ελληνικά σχολεία άνοιξαν νόμιμα. Πολύ πιθανόν να ήταν παράνομα πριν και τότε, που το επέτρεπαν οι συνθήκες, έγιναν από κρυφά και αφανή σύννομα και φανερά. Πολύ πιθανόν να μην υπήρχαν καν σχολεία. Το συμπέρασμα είναι το ίδιο: η οθωμανική αυτοκρατορία, αντικειμενικά ή υποκειμενικά, δυσκόλευε την λειτουργία των ελληνικών σχολείων.

Το θέμα αυτό δεν είναι ιστορικό και γι' αυτό το λόγο η ιστορική μεθοδολογία δεν είναι μόνο ανεπαρκής, αλλά και επιστημονικά ανεφάρμοστη. Συνεπώς, όλα τα φληναφήματα αμελέτητων, αμόρφωτων και γελοίων (όπως το αναφέρει ο Εκαταίος) «ιστορικών» δεν έχουν καμία επιστημονική αξία όταν προσπαθούν να αναλύσουν ένα ζήτημα που άπτεται μόνο των κοινωνικών επιστημών (οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής, κ.ά.), χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της ιστορικής επιστήμης, λ.χ. μαρτυρίες χωρίς κανένα θεωρητικό υπόβαθρο. Σε πολλές δε περιπτώσεις, ακόμη και η χρήση των εργαλείων είναι λανθασμένη.

Μερικοί απ' αυτούς τους «ιστορικούς» φέρουν την «προβιά» του «προοδευτικού» και ανερυθρίαστα τεκμηριώνουν την «επιστημονική» τους άποψη χρησιμοποιώντας ως πηγές άρθρα που δημοσιεύτηκαν σε διεθνούς επιστημονικού κύρους εφημερίδες του ημερήσιου ελληνικού τύπου ή σε διαδικτυακές εγκυκλοπαίδειες «σκουπίδια». Εκεί έχει καταντήσει η ελληνική επιστημονική ιστορική έρευνα. Κάποιοι απ' αυτούς τους «ιστορικούς», όταν ήταν νέοι, ανήκαν στη νεολαία του «Ρήγα Φεραίου», τον οποίον αν τον διάβαζαν δεν θα έδιναν το όνομα αυτό στη νεολαία τους, τουλάχιστον όσοι εμφορούνται από αρνητικά αισθήματα απέναντι στην εκκλησία. Και μόνο το γεγονός ότι χρησιμοποιούν το Φεραίος, και όχι το Βελεστινλής, αναδεικνύει την «προοδευτική» τους αμορφωσιά. Μόνο γέλιο προκαλεί η γελοία «εικόνα» με τους «ρηγάδες» και τις «ρηγούδες» με τα ταγάρια τους να δίνουν τον όρκο του Ρήγα: «**Σταυρός**, η **πίστις** και καρδιά – δουφέκια και καλά σπαθιά – γκρεμίζουν τυρρανίαν – τιμούν ελευθερίαν – οπ' έδωκεν ο **Πλάστης** – στο δουνιά, μπρε παιδιά!» Για τους αμόρφωτους και ασυμμόρφωτους αντάμα έχω γράψει με έντονα

γράμματα τις τρεις σημαντικές λέξεις. Τώρα, επειδή αυτό απευθύνεται σε «ταγάρια», θα ταίριαζε περισσότερο το «μπρουου» αντί το «μπρε» του Ρήγα.

Ένα είναι σίγουρο, το άρθρο αυτό δεν απευθύνεται σε «ταγάρια» και ούτε στηρίζεται σε «ιστορικές» αναλύσεις «ταγαριών». Επέλεξα να αγνοήσω πλήρως αυτή την «ιστορική» βιβλιογραφία, που βρίθεται από «επιστημονικές» εξηγήσεις χαμηλότερου μεθοδολογικού επιπέδου, ανεξαρτήτως ποια άποψη καταλήγουν να υποστηρίζουν. Σε μία από αυτές, που σκοπίμως δεν αναφέρω, ένας μεγάλος (σε ηλικία εννοώ) «ιστορικός» του Κρυφού Σχολείου συμπεραίνει, σε διάλεξη που έδωσε σε ελληνικό πανεπιστήμιο και υποθέτω παρουσία πολλών άλλων Ελλήνων «επιστημόνων» της ιστορίας, το εξής απίστευτο για κάποιον που φέρει τον τίτλο του εραστή της επιστήμης της ιστορίας: συμφωνεί με τη μεθοδολογία αυτών που τεκμηριώνουν την άποψη ότι δεν υπήρχε Κρυφό Σχολείο, οι οποίοι ωστόσο είναι όλοι τους (τους αναφέρει ονομαστικά) άξιοι επιστήμονες, αλλά λάθεψαν όταν υποστηρίζουν με «επιστημονική» βεβαιότητα ότι το Κρυφό Σχολείο δεν υπήρχε. Προφανώς, θεωρεί αυτονόητο ότι είναι και ο ίδιος άξιος επιστήμονας. Τι να πρωτοθαυμάσει κανείς σ' αυτή τη γελοία τοποθέτηση. Να επισημάνω τα αυτονόητα γι' αυτούς που θέλουν ν' ακούσουν.

Πρώτον, αν η μεθοδολογία είναι σωστή και αυτοί είναι άξιοι επιστήμονες (δηλαδή ξέρουν να εφαρμόζουν σωστά μία σωστή μεθοδολογία), τότε τα συμπεράσματα πρέπει να γίνουν αποδεκτά. Γιατί δεν τα αποδέχεται ο μεγάλος σε ηλικία ιστορικός που γνώση δεν έβαλε; Μυστήριο. Δεν πείθει με το άρθρο του. Ο αθεόφοβος «απατεώνας» της ιστορικής επιστήμης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το Κρυφό Σχολείο δεν είναι «μύθος», αλλά «θρύλος». Η συζήτηση πλέον έχει ξεπεράσει κάθε σοβαρότητα. Κάτι σαν τον Ολυμπιακό. Θρύλε, Θεέ μου, Κρυφό μου Σχολείο! Υπάρχει μεν, αλλά είναι θρύλος. Να επισημάνω ότι «θρύλος» είναι κάτι μεταξύ του ανύπαρκτου (μύθου) και του πιθανού. Δηλαδή η αποθέωση της επιστημονικής γελοιότητας.

Δεύτερον, αν τα λανθασμένα συμπεράσματα οφείλονται σε λανθασμένη εφαρμογή της μεθοδολογίας τότε το μόνο συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι αυτοί οι επώνυμοι «επιστήμονες» της ιστορίας δεν είναι και τόσο άξιοι επιστήμονες. Μάλλον προς το γελοίο φέρουν σύμφωνα με τον Εκαταίο.

Τρίτον, αν η μεθοδολογία είναι λανθασμένη τότε η επιλογή μιας άλλης μεθοδολογίας μπορεί να οδηγούσε σε πιο αξιόπιστα συμπεράσματα. Αυτό δεν περνά καθόλου από το μυαλό αυτών των «επιστημόνων».

Θα συμφωνούσα με το τρίτο. Η δική τους ιστορική μεθοδολογία είναι ακατάλληλη να αναλύσει το θέμα του Κρυφού Σχολείου. Γενικά τέτοιοι ιστορικοί είναι ακατάλληλοι να ασχοληθούν μ' αυτό το θέμα ή οποιοδήποτε θέμα. Είναι πέρα από τα όρια της επιστήμης τους που έτσι και αλλιώς βρίσκεται σε παρακμή. Άλλες επιστήμες, που βρίσκονται σ' άνοδο, αναγνωρίζοντας την σημασία της ιστορίας, ανέπτυξαν τις δικές τους μεθοδολογίες ιστορικής ανάλυσης. Για παράδειγμα, η κλειωμετρία (οικονομική ιστορία) ανέπτυξε τη δική της μεθοδολογία, αγνοώντας τους ιστορικούς. Μάλιστα στους δύο πρωτεργάτες της απονεμήθηκε το Βραβείο Νόμπελ το 1993. Για τους αγράμματους Έλληνες επιστήμονες της ιστορίας, λίγη σημασία έχουν όλα αυτά. Εφαρμόζοντας την «Παγίδα» του Θουκυδίδη και στις επιστήμες, η κλειωμετρία ως μία ανερχόμενη

επιστημονική δύναμη αντικατέστησε την ιστορία που είναι μία επιστήμη σε παρακμή. Μέγας ιστορικός ο Θουκυδίδης!

Ας ξεκινήσουμε ξεκαθαρίζοντας πρώτα ποιο είναι το θέμα ή μάλλον ποιο δεν είναι το θέμα. Ο Ευαγγελίδης (1936) στο δίτομο έργο του μας δίνει πλήθος τεκμηριωμένων (στηριζόμενος σε πλούσια βιβλιογραφία πριν την επανάσταση του 1821) που αφορούν την ύπαρξη νόμιμων, με άδεια λειτουργίας, ελληνικών σχολείων τη μακρά περίοδο της οθωμανοκρατίας. Συνεπώς δεν είναι αυτό το θέμα και δεν συνδέεται καθόλου με τα κρυφά (παράνομα) σχολεία. Νόμιμα σχολεία υπήρχαν παντού. Ακόμη υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη, η οποία όσο και αν ενοχλεί κάποιους είναι υπό Τουρκική κατοχή με όλη τη σημασία της λέξης. Και η Βόρειος Κύπρος είναι υπό Τουρκική κατοχή όπως και η Βόρειος Ήπειρος. Όταν κάποιος καταλαμβάνει με τη βία και με πόλεμο μία περιοχή οι γνώσεις μου που δεν είναι περιορισμένες σε σχέση με τους Έλληνες ιστορικούς, αλλά ελάχιστες σε σχέση με σοβαρούς ιστορικούς αυτό το διδάσκουν ως κατοχή. Πώς το λένε αυτοί; Ξεσυνωτισμός; Αραϊώμα; Με αυτή μου τη θέση δίνω στους γελοίους ιστορικούς, που δεν με γνωρίζουν προσωπικά, να βγάλουν τα γελοία συμπεράσματα σε ό,τι αφορά τη γελοία σύνδεση της ιστορικής ανάλυσης που κάνουν με τις γελοίες πολιτικο-ιδεολογικές τοποθετήσεις τους. Όχι ότι δεν υπάρχει σοβαρή σύνδεση. Υπάρχει, αλλά η δική τους είναι γελοία.

Σχολεία υπήρχαν και πολλά. Το θέμα είναι αν τα σχολεία λειτουργούσαν χωρίς εμπόδια, διότι αν το κόστος των εμποδίων της λειτουργίας ενός νόμιμου σχολείου -που συμπεριλαμβάνει και το συχνό κλείσιμο του από τις οθωμανικές αρχές ή του μουσουλμανικού όχλου-, ήταν μεγαλύτερο από την λειτουργία ενός παράνομου (κρυφού) σχολείου, τότε θα υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες λειτουργίας κρυφών σχολείων και φυσικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι αντικειμενικές συνθήκες μπορεί να μην επέτρεπαν καθόλου τη λειτουργία τους σε μερικές περιοχές. Προσοχή! Η οικονομική ανάλυση επιτρέπει μία σειρά από λόγους για τη μη λειτουργία νόμιμων σχολείων που δεν έχουν καμία σχέση με το μένος των Οθωμανών ενάντια στην ελληνική παιδεία ή την παιδεία γενικότερα. Για παράδειγμα, αν οι άδειες λειτουργίες δίνονταν με «λάδωμα», όπως γίνεται και σήμερα στην Τουρκία και την Ελλάδα με πολλών ειδών άδειες λειτουργίες, τότε οι πλούσιες περιοχές της Ελλάδος επί οθωμανοκρατίας θα είχαν νόμιμα σχολεία (λ.χ. Χίος, Σμύρνη, Ιωάννινα, Κωνσταντινούπολη) ενώ φτωχές περιοχές, όπως η Ακαρνανία που βρίσκεται το χωριό μου, δεν θα το άντεχαν οικονομικά το «μπαξίσι». Οι τελευταίες είτε θα λειτουργούσαν Κρυφά Σχολεία (το πιο πιθανόν) είτε δεν θα λειτουργούσαν καθόλου σχολεία (το λιγότερο πιθανόν). Δύο πράγματα δεν μπορούν να απαγορευτούν δια νόμου: η παιδεία και η πορνεία. Περιορίζονται, αλλά δεν εξαφανίζονται όσο αποτελεσματικό και αν είναι το κράτος.

Ο Φιλήμονος έκανε μία ευστοχότατη παρατήρηση σε ό,τι αφορά τη νόμιμη λειτουργία των σχολείων (1834, σσ. 60-61):

Εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν Τούρκων πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὁ Ἕλλην καὶ τινα χάριν. Τοὺς διεκράτει αὕτη ἀλυσσοδεμένους τρόπον τινὰ εἰς μίαν θέσιν, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἠγγούουν ποῖα μέτρα ὠφέλων, καὶ ποῖα ἔβλαπτον ἀναφορικῶς ὡς πρὸς τὸ Πολιτισμικόν των Σύστημα. Οἰστρηλατούμενοι οὗτοι ἀπὸ προσφορὰς χρημάτων,

ἅπαξ διδομένων, ἢ καὶ ἀδύνατοι νὰ ἐκτιμῶσι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὴν δύναμιν τῶν Φώτων, ἐσυγχώρουν τὴν σύστασιν Σχολείων μὲ τόσῃν εὐκολίαν, μ' ὅσῃν δυσκολίαν, κατεπεΐθοντο νὰ παραχωρήσι τὴν οἰκοδομὴν, ἢ ἐπισκευήν, Ναοῦ τινος.

Μας λέει ο Φιλήμονος ὅτι οἱ Τούρκοι ἦταν ἀμαθεῖς, διότι ἡ συνάρτηση χρησιμότητος τοὺς ἦταν τέτοια ποὺ ἡ ἀμάθεια ἔδινε μεγαλύτερη ικανοποίηση ἀπὸ τὴν μάθησι. Συνεπῶς, λαμβάνοντας χρήματα γιὰ νὰ επιτρέψουν νὰ λειτουργεῖ κάτι ποὺ αὐτοὶ το θεωροῦσαν ἀχρηστο ἦταν πολὺ λογικὸ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀμάθεια συνδέεται συνήθως με υψηλὴ ζήτησι γιὰ θρησκευτικὲς υπηρεσίες ποὺ στὴν περίπτωσι τῶν Τούρκων ἦταν ὁ ἰσλαμισμὸς ποὺ ἀνταγωνίζοταν τὸν χριστιανισμὸ. Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ οἱ ἀμαθεῖς Τούρκοι ἦταν ἐνάντια στὸν θρησκευτικὸ τοὺς ἀνταγωνιστὴ. Συνεπῶς, ὅσοι δὲν μποροῦσαν νὰ «λαδώσουν» μπορεῖ νὰ ἐβρίσκαν ἄλλους τρόπους παροχῆς εκπαιδευτικῶν υπηρεσιῶν. Τα Κρυφὰ Σχολεῖα ἦταν μία τέτοια λύσι.

Τὸ πιο σημαντικὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι λοιπὸν ἀν ὑπῆρχαν ἢ δὲν ὑπῆρχαν Κρυφὰ Σχολεῖα, ἀλλὰ γιὰτι σε μερικὲς περιοχὲς δὲν ὑπῆρχαν πολλὰ νόμιμα σχολεῖα με δεδομένο ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη λαθάνουσα ζήτησι γι' αὐτὰ; Αὐτὴ ἡ λαθάνουσα ζήτησι δὲν διαψεύδεται ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐναρξὴ λειτουργίας ἐλληνικῶν σχολείων ἐν μέσῳ τοῦ πολέμου τῆς ἐπανάστασις τοῦ 1821, ὅπως οἰοισθῆποτε μπορεῖ νὰ συμπεραίνει, με ονόματα καὶ διευθύνσεις, ἀπὸ τὸ τετράτομο ἔργο περὶ Παιδείας τοῦ Δασκαλάκη (1968). Τὸ ἔργο αὐτὸ περιέχει ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ποὺ τεκμηριώνουν τὴν ἀποψη τῆς λαθάνουσας ζήτησις ὅχι διότι μας το εἶπε κάποιος, ἀλλὰ διότι ἀνοίγαν σχολεῖα. Ἀν δὲν ὑπῆρχαν Κρυφὰ Σχολεῖα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ κόστος τοὺς ἦταν τέτοιο ποὺ ἔκανε ἀπαγορευτικὴ τὴ λειτουργία τοὺς. Με τὴν ἀπελευθέρωσι τὸ κόστος αὐτὸ μειώθηκε.

Τὸ ἐρώτημα ἀν ὑπῆρχαν ἢ ὄχι κρυφὰ σχολεῖα δὲν ἔχει πλέον ἐνδιαφέρον, διότι ἡ ὑπαρξὴ ἔστω καὶ ἐνὸς τέτοιου σχολείου φτάνει γιὰ νὰ διαψεύσει τὴν ὑπόθεσι τοῦ μύθου ὅτι δὲν ὑπῆρχαν κρυφὰ σχολεῖα. Διότι περὶ γελοίου μύθου πρόκειται ὅτι εἶναι θρύλος ἡ ὑπαρξὴ τῶν κρυφῶν σχολείων. Καὶ ἔχουμε πολλὰ ἀπτά ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα (ἐκκλησιῶν, δασκάλων, μαθητῶν) καὶ ἀκόμη περισσότερες μαρτυρίες ποὺ διαψεύδουν τὴν ὑπόθεσι ὅτι δὲν ὑπῆρχαν κρυφὰ σχολεῖα τουλάχιστον ὅπως αὐτὰ ορίζονται στὴν παρούσα ἐργασία.

Δυστυχῶς γιὰ τοὺς γελοίους ποὺ επιχειρηματολογοῦν ὅτι δὲν ἔχουμε στοιχεῖα ἐπὶ ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας νὰ τοὺς ἐπισημάνω ὅτι καὶ στὴν σημερινὴ ἐλληνικὴ δημοκρατία δὲν ὑπάρχουν ἐπίσημα στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν «κρυφῶν σχολείων», τὸν προῦπολογισμὸ τοὺς, τὸν ἀριθμὸ τῶν δασκάλων καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν. Γενικότερα δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ δραστηριότητες ποὺ ἀνήκουν στὴ λεγόμενὴ «παραοικονομία». Μόνον γελοῖοι ζητοῦν ἐπίσημα στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ παράνομων δραστηριοτήτων ὅπως τὰ Κρυφὰ Σχολεῖα. Ἀν ὑπῆρχαν, δὲν θα ἦταν παράνομα. Ὅσοι γνωρίζουν τὴ διαφορὰ μεταξὺ καταγεγραμμένου καὶ μὴ καταγεγραμμένου ΑΕΠ καταλαβαίνουν. Καὶ ὅσοι δὲν γνωρίζουν νὰ πάνε νὰ μάθουν ἀν καὶ δὲν εἶμαι αἰσιόδοξος ὅτι θα τα καταλάβουν.

Ἐπ' αὐτοῦ, ἀς μου επιτραπεί μία παραπομπὴ ἀπὸ τὸν ἀγαπημένο μου Ησίοδο, ὁ οἱοῖς στὸ ἀριστούργημά του *Ἔργα καὶ Ἡμέρες* (σσ. 293-297) γράφει τὰ ἐξῆς:

«οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτὸς πάντα νοήσει, φρασσάμενος, τά κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ἦσιν ἀμείνω· ἐσθλὸς δ' αὖ καὶ κείνος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται· ὃς δέ κε μήτ' αὐτὸς νοεῖ μήτ' ἄλλου ἀκούων· ἐν θυμῷ βάλληται, ὃ δ' αὖτ' ἀχρήος ἀνήρ». Όποιος τα καταλαβαίνει από μόνος του είναι «πανάριστος», αλλά «ἐσθλός» και εκείνος που «πίθηται». Ωστόσο, όσοι δεν καταλαβαίνουν (νοεῖ) από μόνοι τους, αλλά «μήτ' ἄλλου ἀκούων», αυτοί είναι ἀχρήος.

Απευθυνόμενος μόνο στους «ἄλλους ἀκούων», στα οικονομικά μία αύξηση των φόρων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την μεταπήδηση από τη νόμιμη στην μη-νόμιμη (αφανή) οικονομία και τανάπαλι. Επίσης, μία θεσμική δυσκολία στην έκδοση άδεια λειτουργίας οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην αφανή (κρυφή) οικονομία. Οι οικονομολόγοι έχουν τρόπο να την καταγράψουν. Υπάρχει, αλλά είναι κρυφή. Υπάρχει, αλλά είναι αφανής. Ένας τρόπος για να διαπιστωθεί αυτό είναι όταν μειώνονται οι φόροι και εκλείπουν οι θεσμικές δυσκολίες. Όπως αναφέρω παρακάτω, κάτι ανάλογο συνέβη με τα σχολεία αμέσως μετά την κήρυξη της Ελληνικής επανάστασης.

Τα παραπάνω αναδεικνύουν τη σκοπιά από την οποία εξετάζεται το θέμα «Κρυφό Σχολείο» στην παρούσα εργασία, η οποία οργανώνεται σε πέντε μέρη, συμπεριλαμβανομένης και της παρούσης εισαγωγής. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι γενικές προϋποθέσεις που συντελούν στη δημιουργία παράνομων σχολείων. Στο τρίτο μέρος αυτές οι προϋποθέσεις σχετίζονται με την ύπαρξη ή όχι Κρυφών Σχολείων. Αναφερόμαστε στη μη διάψευση της υπόθεσης ότι υπήρχαν κρυφά σχολεία την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο τέταρτο μέρος κάνω ειδική αναφορά στα σαθρά επιχειρήματα των γελοίων αιτιών που δίνουν μερικοί Έλληνες «επιστήμονες» της ιστορίας ορμώμενοι από το μένος τους ενάντια στην Εκκλησία. Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος της εργασίας δίνονται τα συμπεράσματα της εργασίας.

Πηγές

Οι «μαρτυρίες» προσώπων υπέρ οποιασδήποτε άποψης που επικαλούνται οι γελοίοι της ιστορίας δεν έχουν καμία αξία αν δεν εντάσσονται μέσα σ' ένα θεωρητικό πλαίσιο κατά προτίμηση της αυστηρής μεθοδολογίας που χρησιμοποιεί η κοινωνικο-οικονομική ανάλυση. Μάλιστα, για να αποφευχθεί η γελοιοότητα του επιχειρήματος ότι ο μύθος των κρυφών σχολείων εξυφάνθηκε μετά την καθιέρωση του Ελληνικού Κράτους, όλες οι πηγές που θα χρησιμοποιηθούν εδώ θα έχουν ημερομηνία πριν την ίδρυσή του, το οποίο το οριοθετώ με την υπογραφή της Συμφωνίας του Λονδίνου, το 1830.

Ακόμη και οι δευτερογενείς πηγές που χρησιμοποιώ, λ.χ. του Ευαγγελίδη (1936), έχουν πλήθος βιβλιογραφικών αναφορών σε έγγραφα πριν το 1830. Επίσης, οι τετράτομες «Πηγές» του Δασκαλάκη (1968) περιέχουν πλούσιο υλικό που το βρήκα εξαιρετικά χρήσιμο στην τεκμηρίωση της τεράστιας λανθάνουσας ζήτησης για ελληνική παιδεία που υπήρχε την περίοδο της οθωμανικής κατοχής. Οι «Πηγές» αυτές αφορούν κείμενα στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης και

συνεπώς δεν έχουν καμία σχέση με «ζωγραφιές» και «ποιηματάκια» που οι γελοίοι ιστορικοί βρίσκουν «γελοία».

Ο Φιλήμονος (1834) αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο (Γ' σσ. 53-74) στην παιδεία από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση. Μάλιστα ως υποσημείωση παραθέτει μακροσκελή επιστολή Έλληνα «πεπαιδευμένου και φίλου της εθνικής τιμής». Η επιστολή ξεκινά από το ΙΔ' αιώνα. Στην τρίτομο έργο του για την «Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος» που εκδόθηκε το 1839, ο Αμβρόσιος Φραντζής ξεκινά την ιστορία του με την παιδεία των Ελλήνων εξ αρχαιοτάτων χρόνων που αποτελεί τη βάση της παιδείας των κρατών της Ευρώπης ενώ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επικρατεί η αμάθεια.

Δεν βασίζομαι καθόλου στα απομνημονεύματα που αποτελούν μαρτυρίες προσώπων που «έζησαν» τα γεγονότα (ωστόσο τα αναφέρω). Τα απομνημονεύματα εκδόθηκαν πολύ αργότερα και εξυπηρετούσαν μικροσυμφέροντα της εποχής που γράφτηκαν για αλλότριους και ιδιοτελείς σκοπούς. Τα πιο γνωστά από αυτά είναι του Εμμανουήλ Ξάνθου, του Παλαιών Πατρών Γερμανού, του Αμβρόσιου Φραντζή, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, του Φώτιου Χρυσανθόπουλου (Φωτάκου), του Χριστόφορου Περραιβού, του Μακρυγιάννη, και του Νικόλαου Κασομούλη.

Τα πιο πολλά από αυτά περιέχουν το δόλο της εξυπηρέτησης πρόσκαιρων συμφερόντων και της προστασίας της υστεροφημίας τους. Τίποτε σημαντικό δεν προκύπτει από αυτά εκτός από το ότι αυτοί οι πρωταγωνιστές τα έγραψαν. Αν τα έγραψαν, διότι, όπως σωστά αναφέρει σε υποσημείωση ο Φίνλεϋ, πάμπολλες «μαρτυρίες» γράφτηκαν υπό γραμματέων, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Φίνλεϋ (2020/1861, Τόμος Β', σ. 103), «Οὐδὲν ἐνόθευσε τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως περισσότερο ἢ ἡ φιλόδοξος εὐγλωττία σχολαστικῶν γραμματισμένων». Αυτοί οι ίδιοι έγραψαν και τα απομνημονεύματα των πρωτεργατών της Ελληνικής Επανάστασης. Σε ό,τι αφορά την παιδεία επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι αναφορές τους είναι ελάχιστες αφού επικεντρώνεται στα οργανωτικά ζητήματα της ελληνικής επανάστασης και με μεγάλες λεπτομέρειες στις πολεμικές και πολιτικές επιχειρήσεις που δεν έχουν καμία σημασία για την παρούσα ανάλυση.

Βασίζομαι κυρίως σε δύο βιβλία που τα θεωρώ πολύ σημαντικά. Και τα δύο αποδόθηκαν στα ελληνικά από τον εκπληκτικό Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου είναι ο Θωμάς Γόρδων - Thomas Gordon (1788-1841) με τον τίτλο η «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως». Το βιβλίο εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης το 2015, αλλά είχε ήδη εκδοθεί το 1833 στα αγγλικά. Ο ίδιος ο Γόρδων ήταν εθελοντής στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων και ήρθε από του πρώτους στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1821. Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι όλη η γραπτή ιστορία της ελληνικής επανάστασης βασίζεται στην ιστορία του Γόρδωνος. Ο οποιοσδήποτε θα διαβάσει τα βιβλία του Γεωργίου Φίνλεϋ και του Σπυρίδωνος Τρικούπη αντιλαμβάνεται την επιρροή που είχε η ιστορία του Γόρδωνος. Ο Τρικούπης μάλιστα κατηγορήθηκε και για αντιγραφή χωρίς παραπομπή. Ο Φίνλεϋ αναγνωρίζει τον Γόρδωνα ως άριστο ιστορικό της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο συγγραφέας του δεύτερου βιβλίου ήταν ο Γεώργιος Φίνλεϋ - George Finley (1799-1875) που έγραψε την «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως» που

εκδόθηκε το 2020 (2^η Έκδοση) από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων ενώ είχε εκδοθεί στα αγγλικά το 1861. Ο Φίνλεϋ ήρθε και αυτός στην επαναστατημένη Ελλάδα το 1823.

Ούτε και αυτές τις πηγές εμπιστεύομαι, αλλά ούτε τις χρειάζομαι. Τις χρησιμοποιώ με τον τρόπο που οι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν τα θεμελιώδη δεδομένα (stylized facts). Πάνω απ' όλα είναι η ορθολογική μέθοδος όπως αυτή εφαρμόζεται από την οικονομική επιστήμη στην οποία βασίζομαι.

Συνεπώς, το ενδιαφέρον ερώτημα είναι γιατί υπήρχαν τα κρυφά σχολεία την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας όταν τα ελληνικά σχολεία μπορούσαν να λειτουργήσουν με νόμιμη άδεια; Γιατί κατέφευγαν στην παρανομία; Γιατί μερικές περιοχές δεν είχαν καθόλου σχολεία αφού τα επέτρεπε η Οθωμανική Αυτοκρατορία και μόλις οι συνθήκες το επέτρεψαν αυτά «φούντωσαν» ακόμη και στη διάρκεια της Επανάστασης της Παλιγγενεσίας (1821-1828); Το σαθρό επιχείρημα των γελοίων ότι δεν υπήρξαν διότι επιτρεπόταν τα νόμιμα καταρρίπτεται με το αντικειμενικό γεγονός της μη ικανοποίησης της εκρηκτικής λανθάνουσας ζήτησης για παιδεία.

Γενικότερα, το μόνο ερευνητικό θέμα που έχει αξία να εξετασθεί είναι οι παράγοντες (οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί, τεχνολογικοί, κ.ά.) που συντελούν στην συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων σχολείων; Σήμερα στην Ελλάδα υπάρχουν νόμιμα (με άδεια λειτουργίας) και παράνομα (κρυφά) σχολεία. Γεγονός αναμφισβήτητο αποτελεί η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων (κρυφών) σχολείων. Τα κρυφά (παράνομα) σχολεία υπήρχαν τότε, υπάρχουν και σήμερα. Οι αιτίες τους ίσως διαφέρουν. Το ερώτημα γιατί υπάρχουν παράνομα ή κρυφά σχολεία εξετάζεται στο αμέσως επόμενο μέρος της εργασίας.

Γιατί Υπάρχει η Παράνομη Παιδεία;

Ευτυχώς εμείς οι Έλληνες δεν μπορούμε να επικαλούμαστε ιστορική άγνοια όταν αναφερόμαστε στο ζήτημα της υπακοής στους νόμους. Έναν νόμο δεν τον παραβιάζεις, τον καταργείς ακόμη και με επανάσταση. Αυτό ζητούσε ο Ρήγας και ο Ανώνυμος Έλληνας. Αυτό ζητούσε και ο Αδαμάντιος Κοραΐς, και τόσοι άλλοι πριν από αυτόν ευθύς αμέσως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1453. Φαίνεται ότι αποτελούσε γεγονός αναμφισβήτητο ότι οι Έλληνες δεν ξέχασαν την καταγωγή τους και τη γλώσσα τους. Ο Φίνλεϋ το θέτει ως εξής (2020/1861, σ. 14):

... ή έπιρροή τους άπλώνεται πολύ πέραν από τις περιοχές που κατέχει ή φυλή τους, γιατί οί Έλληνες ιερείς και οί Έλληνες δάσκαλοι έχουνε μεταφέρει τή γλώσσα τους και τις ιδέες τους στο μεγαλύτερο τμήμα τών Χριστιανικών πληθυσμών τής Εύρωπαϊκής Τουρκίας. Μ'αυτό τόν τρόπο άναδειχτήκανε σαν ό άντιπροσωπευτικός λαός τής Άντολικής Χριστιανοσύνης, και βρίσκονται σε προέχουσα θέση άπέναντι τών κατακτητών τους, τών Όθωμανών Τούρκων, που εισέβαλαν στην Εύρώπη σαν άπόστολοι τής θρησκείας του Μωάμεθ. Οί Έλληνες, σ' όλη τή διάρκεια τής ύποταγής τους στο ζυγόν ένός ξένου έθνους και

μιᾶς ἐχθρικής θρησκείας, ποτέ δὲν λησμόνησαν ὅτι ἡ χώρα ποὺ κατοικοῦσαν εἶτανε ἡ χώρα τῶν προγόνων τους. Καὶ ἡ σύγκρουσή τους μὲ τοὺς ξένους καὶ ἄπιστους κυριάρχους, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πιο ταπεινωτικῆς δουλείας, προοιωνίζε ὅτι ἡ ἀντίθεση ἔπρεπε νὰ τελειώσει ἢ μὲ τὴν καταστροφή τους, ἢ μὲ ἀπελευθέρωση.

Ο ελληνισμός κάτω από τον οθωμανικό ζυγό παρανομούσε όταν λειτουργούσε κρυφά σχολεία. Πόσο μάλλον όταν κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις τα σχολεία αυτά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν νόμιμα. Μπορούσαν; Πότε αναγκάζονται τα σχολεία να λειτουργούν παράνομα; Θα προσπαθήσω να απαντήσω σ' αυτό το ερώτημα με μια επιχειρηματολογία που θα φανεί αδόκιμη και χωροχρονικά υπερβατική, αλλά πιστεύω χρήσιμη για το θέμα που εξετάζεται εδώ. Παράνομο (κρυφό) είναι ένα σχολείο όταν:

(α) Δεν πληροί τις προϋποθέσεις, τυπικές και ουσιαστικές, για να αποκτήσει νόμιμη άδεια και παρ' όλα αυτά λειτουργεί. Την άδεια την δίνει κάποια αρχή εξουσίας την οποία κάποιος ή κάποιιοι μπορούν να αμφισβητούν ως έχοντας αυτό το δικαίωμα. Μέρος της αμφισβήτησης της αρχής εξουσίας είναι και η ανατροπή της ακόμη και δια των όπλων.

(β) Έχει νόμιμη άδεια, αλλά του απαγορεύεται να διδάσκει τα μαθήματα που οι υπεύθυνοι του σχολείου επιθυμούν, λ.χ. η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας απαγορευόταν στα τουρκοκρατούμενα Ιωάννινα μετά την επανάσταση του 1821 ή και στη Σμύρνη πριν την εξάλειψη του ελληνικού στοιχείου που για κάποιους με πολύ στρυμωγμένο μυαλό οφειλόταν στο πολύ στρίμωγμα. Παρ' όλα αυτά το σχολείο δίδασκε τα μαθήματα αυτά κρυφίως.

(γ) Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες είναι τέτοιες που ενώ επιτρέπεται η δια νόμου λειτουργία τους, εντούτοις προτιμούν την παράνομη (κρυφή) λειτουργία για να μην γίνουν στόχος αντιπαθόντων και εχθρικά προσκείμενων κοινωνικών ομάδων, λ.χ. φανατικοί μουσουλμάνοι ή τοπικοί πολιτικοί παράγοντες την περίοδο της οθωμανοκρατίας. Η ιστορία είναι γεμάτη από κάψιμο βιβλίων και κλείσιμο σχολείων.

(δ) Η παράνομη λειτουργία είναι οικονομικά πιο συμφέρουσα αν συνυπολογισθούν όλοι οι φόροι και ο κίνδυνος της επιβολής προστίμων εφόσον αποκαλυφθεί. Πόσο μάλλον όταν μέσα στο πρόστιμο συμπεριλαμβάνεται και η θανατική ποινή. Η πιθανότητα αποκάλυψης της παράνομης δραστηριότητας εξαρτάται και από την τεχνολογία. Σ' αυτή την περίπτωση δεν απαγορεύονται από τον νόμο, αλλά επιλέγεται η παράνομη δραστηριότητα για εισοδηματικούς λόγους. Τα ιδιαίτερα μαθήματα στην Ελλάδα είναι νόμιμα και μάλιστα υπάρχει η επιλογή του εργόσημου. Ωστόσο είναι θεσμικά παράνομα για δασκάλους και καθηγητές που διδάσκουν σε δημόσια σχολεία. Οι άνθρωποι καταφεύγουν στα σημερινά «Κρυφά Σχολεία».

Ποιος θέτει τους νόμους; Το κράτος· δηλαδή η εκάστοτε εξουσία. Εφαρμόζονται πάντοτε οι νόμοι; Όχι φυσικά. Το θέμα αυτό εξετάστηκε και θα

έλεγα εξαντλήθηκε στην Πολιτεία του Πλάτωνα και ουδέν έχω να προσθέσω επί τούτου. Εξάλλου θα ήταν και ιεροσυλία. Ας εξετάσουμε τα παραπάνω υπό το πρίσμα της οθωμανικής εξουσίας. Η εξέταση αυτή γίνεται στο επόμενο μέρος.

Γιατί Υπήρχαν Κρυφά Σχολεία επί Τουρκοκρατίας; Μία Ορθολογική Προσέγγιση

Είναι σαφές ότι η ελληνική εκπαίδευση κυρίως τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής επικράτησης δεν αποσκοπούσε μόνο στην μόρφωση των Ελλήνων, αλλά και στην εμπέδωση της μεγάλης ιδέας ότι κατάγονται από μία θεϊκή γενιά - για να χρησιμοποιήσω μία ησιοδική έκφραση- που το μεγαλύτερο ιδανικό της ήταν η ελευθερία.

Πώς λοιπόν μπορούν να αντέξουν τη σκλαβιά; Θα πρέπει να ξεσηκωθούν για να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό ή οποιοδήποτε ζυγό. Ο Ρήγας το λέει ξεκάθαρα: απελευθερωθείτε από τον οθωμανικό ζυγό. Η προτροπή του δεν αφορούσε μόνο τους Έλληνες, αλλά και τους Τούρκους. Το ίδιο και ο Ανώνυμος του Έλληνο που αναφέρω παρακάτω. Ο Κοραΐς βάζει την εκπαίδευση ως προϋπόθεση: πρώτα μόρφωση και μετά από εκατό χρόνια χειραφέτηση διαφορετικά ο οθωμανικός ζυγός θα αντικατασταθεί από έναν άλλο έστω και πιο ήπιο ζυγό. Επί αυτού του θέματος, χωρίς να αναφέρει τον Κοραΐ, ο Γόρδων τον κατακεραυνώνει, γράφοντας (2015/1833, Τόμος Α', σ. 132):

ΠΟΛΛΟΙ ΦΙΛΟΙ καὶ καλοθελῆται τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος εἶπον καὶ ἔγραψαν ὅτι ἡ Ἐπανάστασις ἦτο πρόωρος, καὶ ὅτι μία ἄλλη ἑκατονταετηρίς ἔπρεπε νὰ παρέλθῃ πρὶν οἱ Ἕλληνες ἀποπειραθῶσι νὰ διαρῆξωσι τὰ δεσμὰ των. Ἡ γνώμη αὕτη βασίζεται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως ὅτι, μὲ τὴν πάροδον ἑκατὸν ἐπὶ πλέον ἐτῶν, ἡ γνῶσις καὶ ὁ πολιτισμὸς τόσον εὐρέως θὰ διεδίδοντο, ὥστε νὰ καταστήσωσιν ἀσφαλῆ καὶ εὐκόλον τὸν δρόμον πρὸς χειραφεσίαν. Ἡμεῖς δὲν συμμεριζόμεθα τὴν δοξασίαν ταύτην, οὔτε τὰ συμπεράσματά της παραδεχόμεθα, διὰ τοὺς ἐπομένους λόγους. Καίτοι εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις συνεχῶς προέβαινε, καὶ ὅτι εἰς τινὰ μέρη τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀσίας ὁ πλοῦτος καὶ τὸ ἐμπόριον εἶχον κάμη ταχεῖαν πρόοδον, ἀλλ' ὅμως εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ὅπου μόνον ἐπιτυχῆς ἀντίστασις ἠδύνατο νὰ στηριχθῆ, οἱ ἀριθμοὶ τοῦ πληθυσμοῦ μᾶλλον ὠλιγόστεθον ἐνῶ αἱ μεγάλαι ἐμπορικαὶ πόλεις ἐπαρουσίαζον αὐξήσιν Ἑλλήνων κατοίκων, εἰθιδμένων παιδιόθεν νὰ τρέμωσιν εἰς τὴν θέαν Τούρκου καταστροφῆ καὶ ἐρήμωσις ἐβάρυνον ἐπὶ τῶν τραχέων ἐκεῖνων, τῶν ὁποίων τὸ ἀδάμαστον μῖσος κατὰ τῶν τυράννων τῶν ἠδύνατο μόνον νὰ βαστάσῃ ἐπαναστατικὸν ἀγῶνα. Οἱ θηλυπρεπεῖς Χῖοι καὶ Σμυρναῖοι, ἀπολαύοντες τῶν ἡδονῶν τῆς Ἰωνίας, δυνατὸν νὰ ἐξέτεινον τὸ ἐμπόριόν των, νὰ ἱδρουν σχολεῖα καὶ βιβλιοθήκας, ἀκόμη καὶ νὰ συνωμότουν ἀλλὰ τὴν ἡμέραν τῆς δοκιμασίας, μόνον οἱ Εὐρωπαῖοι Ἕλληνες ἦσαν ἱκανοὶ νὰ χειρισθῶσιν ἀποτελεσματικῶς τὸ τουφέκιον καὶ τὸ ξίφος. Εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ρούμελης, τὴν διακρινομένην διὰ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα τῶν ἰθαγενῶν της, ἡ τυραννία ἐβίαζε τὸν χωρικὸν νὰ μεταναστεύσῃ οἱ Σουλιῶται, τὸ ἄνθος τῶν Ἀλβανῶν πολεμιστῶν, εἶχον ἐξωσθῆ ἐκ

τῆς Ἠπείρου, οἱ ἀνδρειότατοι τῶν Κλεφτῶν ἀρχηγοὶ ἀπὸ τοῦ Μορέως, καὶ οἱ Ἀρματολοί εἶχον ἐξασθενήσει καὶ ταπεινωθῆ μία ἄλλη βασιλεία ὡς ἡ τοῦ Ἀλήπασα δὲν θὰ ἄφηνεν ἐπὶ τῆς στερεᾶς σχεδὸν οὐδὲ στοιχεῖον ἀντιστάσεως. Καθολικῶς ἐν Ἀσία, ὡς καὶ εἰς τὰς πλείστας τῶν μεγαλειτέρων νήσων, ὑπῆρχε μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς ἱκανὸς διὰ νὰ τηρῆ εἰς ὑποταγὴν τοὺς Ῥαγιάδες ἐν Κρήτῃ, τῇ ὠραιότερα πασῶν, ἀφόρητος καταδίωξις ἐπλήθυνε τὰ παραδείγματα τῆς ἐξωμοσίας, καὶ ἡ Κύπρος, ἡ δευτέρα κατὰ τὸ μέγεθος, ραγδαίως ἔχανε τοὺς κατοίκους τῆς.

Παρεμπιπτόντως, ἡ ἱστορία δικαίωσε τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή. Ἡ ξενοκρατία στὴν Ελλάδα ἐξέλιπε τὸ 1974 καὶ ἀπὸ τότε ἔχουν μείνει μόνο οἱ επιρροές τῆς ποῦ ἔτσι καὶ ἀλλιῶς πάντα υπήρχαν, υπάρχουν καὶ θα υπάρχουν γιὰ κάθε χώρα, μικρὴ ἢ μεγάλη. Ὁ Σουλτάνος ἀπὸ τὸν Βασιλιά διέφερε σημαντικὰ μὲν σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ ἀχθος τῆς τυραννίας· ἀσήμαντα δὲ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἰδέα τῆς ανεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Καὶ γιὰ νὰ μὴν φανῶ «αγενής» πρὸς τοὺς «ευγενεῖς» νὰ ἐπισημάνω ὅτι χάρις τῶν ξενόφερτων βασιλιάδων ἡ Ελλάδα κατάφερε νὰ ἐπεκτείνει τὰ γεωγραφικὰ τῆς σύνορα. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 1821 μέχρι τὴ σημερινὴ τῆς μορφῆς. Αὐτὸ δὲν οφείλεται στὸν ἠρωισμό τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Χάσαμε τοὺς Βασιλιάδες, ἀρχίσαμε νὰ χάνουμε καὶ Ἐθνικὸ Ἔδαφος. Καὶ γιὰ νὰ μὴν εἴμαστε γελοιοί, τὸν Βασιλιά ἀπὸ τὴν Ελλάδα τὸν ἐδίωξε ἡ Χούντα μετὰ ἀπὸ μία δικὴ του ἀνοησία.

Ἡ οθωμανικὴ αυτοκρατορία γνῶριζε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ παιδεία στὴν ἐπικράτεια τῆς δὲν εἶχε σκοπὸ τὴ μόρφωση τῶν ἐλληνόπουλων, ἀλλὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς. Τὸ 1806 δημοσιεύτηκε στὴν Ἰταλία ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* μὲ υπογραφή «Ἀνώνυμου τοῦ Ἑλληνοῦ» ἀφιερωμένη στὸν Ρήγα ποῦ δὲν ἄφηνε καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς. Γράφει ὁ Ἀνώνυμος τοῦ Ἑλληνοῦ «Ἡμεῖς δέ, ναὶ ἱερὰ Ἐλευθερία, μὲ τοὺς ὀδόντας μας θέλομεν συντρίψει τὰς ἀλύσους μας, διὰ νὰ τρέξωμεν πρὸς ἀπάντησίν σου. Εἶναι ἀδύνατον αἱ ἐλληνικαὶ ψυχαὶ νὰ κοιμηθοῦν πλέον εἰς τὴν ληθαργίαν τῆς τυραννίας! Ὁ λαμπρὸς ἦχος τῶν ἀρμάτων τῶν πάλιν θέλει ἀκουσθῆ πρὸς κατατρόπωσιν τῶν τυράννων τῶν, καὶ ταχέως».

Συνεπῶς, ἦταν ἀπολύτως δικαιολογημένη ἡ στάση τοῦ Σουλτάνου νὰ κλείσει καὶ νὰ κυνηγήσει τὰ σχολεῖα ποῦ ὑπονόμευαν τὴν ἐξουσία του. Κάθε ἐξουσία τὸ ἴδιο θὰ ἔκανε. Ἄς μου ἐπιτραπεί μία ἀδόκιμη σύγκριση. Παράνομα σχολεῖα καὶ χώροι λατρείας λειτουργοῦν σήμερα στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους μετανάστες. Εἶμαι σίγουρος ὅτι σ' αὐτὰ διδάσκεται καὶ ἡ σκληρὴ γραμμὴ τοῦ κορανίου καὶ πολλοὶ θεωροῦν ἱερὸ τοὺς καθήκον νὰ προτρέπουν τοὺς νέους στὴν τιμωρία τῶν «ἀπίστων». Ἄν ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις κλείσει αὐτὰ τὰ σχολεῖα, δικαιολογημένα θὰ τὸ ἐκλάβουν οἱ φανατικοὶ μουσουλμάνοι ὡς ἐκδίωξη καὶ θὰ προσπαθήσουν νὰ βρουν τρόπους ὀργάνωσης κρυφῶν σχολείων. Πολύ πιθανόν καὶ νὰ ἔχουν βρεῖ. Εγὼ περπατώντας στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας ἔχω δεῖ μερικά.

Φυσικὰ τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα στὴ σημερινὴ Ελλάδα εἶναι τὰ κρυφὰ σχολεῖα ποῦ λειτουργοῦν μὲ τὴ μορφὴ τῶν ἰδιαίτερων ποῦ βολεύουν καὶ τοὺς ἐκάστοτε «σουλτάνους» τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησις καὶ τοὺς υπηκόους τοὺς, γονεῖς καὶ δασκάλους τοῦ γένους. Τοὺς «σουλτάνους», διότι αυξάνουν τοὺς δείκτες ἀπόδοσης τοῦ δημόσιου καὶ «δωρεάν» σχολείου ποῦ ἐπιτυγχάνονται μὲ τὰ

ιδιαίτερα μαθήματα των «κρυφών σχολείων» που πληρώνουν οι γονείς και καρπώνονται οι δάσκαλοι και οι καθηγητές. Στην περίπτωση αυτή τα κρυφά σχολεία υπάρχουν, διότι πολλοί από αυτούς τους δασκάλους και καθηγητές διδάσκουν στο δημόσιο και δεν δικαιούνται να λειτουργούν νόμιμα, προσφέροντας ιδιαίτερα μαθήματα ή εργαζόμενοι σε φροντιστήρια με άδεια. Έτσι έρχεται και βολικά, διότι δεν πληρώνουν και φόρους όπως και η πλειονότητα αυτών που παραδίδουν ιδιαίτερα «κατ' οίκον».

Το πρώτο συμπέρασμα είναι αυτονόητο. Σωστά η οθωμανική αυτοκρατορία κυνήγαγε τα ελληνικά σχολεία, διότι ήταν εστίες παρανομίας και υπονόμησης του καθεστώτος. Ο Γόρδων μας πληροφορεί ότι ένα απλό νεύμα του Σουλτάνου αρκούσε να καταστρέψει δασκάλους και να κλείσει τα σχολεία των Ελλήνων (2015/1833, Τόμος Α', σσ. 132-133):

Ἡ Ὑδρα ἐντούτοις, αἱ Σπέτσαι καὶ τὰ Ψαρὰ ἠκμαζον καὶ εἶχον ἀνέλθη εἰς σπουδαιότητα ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἀλλ' ὅμως ἀπὸ ποίαν λεπτὴν κλωστὴν ἐξηρτᾶτο ἡ εὐδαιμονία των, ἥτις εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ ἐγείρη τὴν ζηλοτυπίαν καὶ ἀπληστίαν τῶν δεσποτῶν των! Ἀπλοῦν νεῦμα τοῦ Σουλτάνου ἤρκει ἢ νὰ καταστρέψη τοὺς διδασκάλους καὶ κεφαλαιούχους τῆς Ἑλλάδος, **νὰ κλείσῃ τὰ σχολεῖά των**, καὶ νὰ καταλύσῃ ὅλα τὰ κατὰ τόπους προνόμια, ἢ ἄλλως ν' ἀναγκάσῃ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ λάβωσι τὰ ὄπλα ἀπροπαράσκευοι καιρὸς ἄρα ἦτο νὰ παραδεχθῶσι μέτρα πρὸς ἀντίστασιν, **ἐνόσω τὸ ἔθνος κατεῖχε βαθμὸν τινα μαθήσεως** ἠνωμένον μετὰ χρηματικῶν πόρων, ἀξιοσέβαστον ναυτικὸν καὶ σῶμα ἀνδρῶν διατεθειμένω ν' ἀντιμετωπίσωσι τοὺς Ὀθωμανοὺς εἰς μάχην. Εἰς οἰανδήποτε περίοδον καὶ ἂν ἐπεχειρεῖτο, ὁ πόλεμος ἀναγκαίως θα συνεπέφερε σφαγὰς καὶ ἀτιμώσεις αἵτινες, ὅσονδήποτε ἔνοχοι καθ' ἑαυτάς, ἢ προκαλοῦσαι κατακραυγὰς ἐκ μεροληπτικοῦ ζήλου, δὲν ἦσαν πράγματι μελανώτεροι ἀπὸ τὰς πράξεις τὰς διαπραχθείσας ἑκατοντάκις εἰς τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῆς Μεγάλης Βρετανίας, τῆς Γαλλίας καὶ Γερμανίας, ὅπως καὶ εἰς τὴν πρόσφατον πάλιν τῶν Ἰσπανῶν ἐναντίον τῆς φιλοδοξίας τοῦ Ναπολέοντος.

Οι επισημάνσεις είναι δικές μου. Ο Γόρδων τα έγραφε πολύ πριν αρχίσουν οι γελοίοι «βαθυστόχαστοι» Έλληνες ιστορικοί να πολεμούν την ύπαρξη των Κρυφών Σχολείων. Ο Γόρδων συνδέει τη μόρφωση με την ένοπλη εξέγερση ενάντια στους Οθωμανούς. Ο Σουλτάνος ορθολογικά συμπεριφερόμενος και με την παραδειγματική αποτελεσματικότητα του ενός και μόνο νεύματος έκλεινε τα σχολεία. Και φυσικά οι υπόδουλοι μπροστά στον κίνδυνο να τους κλείσει ο Σουλτάνος τα νόμιμα σχολεία αντιδρούσαν πάντα ορθολογικά οργανώνοντας παράνομα (κρυφά) σχολεία. Εδώ ολόκληρη Φιλική Εταιρεία οργάνωσαν, στα σχολεία θα δυσκολευόταν; Φυσικά υπήρχε και η επιλογή να μην κάνουν τίποτε, φοβούμενοι τους Οθωμανούς.

Μιας και το αναφέραμε, ο Σουλτάνος δεν διαψεύστηκε στην εκτίμηση του ότι τα σχολεία και η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά απειλούσαν την κυριαρχία του. Από τη δική του σκοπιά ήταν απολύτως ορθολογική η αντίδραση του να κυνηγήσει και να κλείσει τα σχολεία που αυτός ο ίδιος είχε δώσει άδεια αφού εκεί διδάσκονταν τα παιδιά το πως να τον ανατρέψουν. Σωστή ήταν και η ενέργεια του

να κάψει τα Ψαρά. Τώρα αν δεν του βγήκε είναι μία άλλη ιστορία. Λάθος υπολογισμοί. Δηλαδή τι ήθελε ο Γόρδων να τους αφήσει ο Σουλτάνος να τον υπονομεύουν! Νομίζω αδικώς τον κατηγορεί.

Η παραπάνω περικοπή από το τρίτομο βιβλίο του Γόρδων συνδέει την εκπαίδευση με την οικονομική ακμή. Είναι γνωστό ότι το πιο σημαντικό εμπόδιο στην παροχή υπηρεσιών παιδείας είναι τα οικονομικά. Επί οθωμανικής κατοχής οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν άθλιες για όλους τους υπηκόους πόσο μάλλον για τους λαούς που ήταν υποτελείς στον Σουλτάνο. Δικαίως φώναζε ο Ρήγας για την απελευθέρωση όλων των λαών από τον οθωμανικό ζυγό που συμπεριλάμβανε και τους Τούρκους. Τα μπέρδευε λίγο, διότι, ενώ ήταν υπέρ της ανεξιθρησκείας, έβαζε πολύ «σταυρό» στους θούριους και στους όρκους του.

Ακόμη και σήμερα είναι δύσκολη η εκπαίδευση για λαούς που πεινάνε και ανεμοδέρνονται από πόλεμο και καταπίεση. Σε απομονωμένα μέρη της Ελλάδος όπως η Ρούμελη (συμπεριλαμβάνει και τη δική μου περιοχή της Ακαρνανίας) ήταν αδύνατο να λειτουργήσει νόμιμο θεσμικό ελληνικό σχολείο, διότι όπως αναφέρει ο Ευαγγελίδης οι προτεραιότητες των ανθρώπων ήταν η επιβίωση τους (1936, Τόμος Α, σσ. 80-81):

Δυστυχώς οι άνθρωποι έσκέπτοντο πώς να σωθῶσι καὶ πώς να ζήσωσι πολλῶ μάλλον ἢ να τολμήσωσι να συναθροισθῶσιν ἐπὶ τὸ να συγκαλέσωσι τοὺς παῖδας εἰς ἴδια μέρη πρὸς διδασκαλίαν διὰ τοῦτο πάντως ἀπαδοτέον τὸ πρᾶγμα εἰς θεῖαν τινὰ οἰκονομίαν ἀποτυφλώσασαν τοὺς Τούρκους πρὸ τῆς δειλῆς τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ εἴτε θαρραλεωτέρας ἐμφανίσεως σχολείων τινῶν, ἐξ ὧν ἐπέλαμψεν ἡ πρώτη φαεινὴ ἀκτίς τοῦ μετὰ την ἄλωσιν ἐλληνισμοῦ, ὅστις, ἀποσβεσθεὶς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ἔλαμψε φαεινός ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ, δημιουργήσας τὴν ἀποκληθεῖσαν *τρίτην Ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν*.

Συνεπώς στην Ακαρνανία και ιδιαίτερα στο χωριό μου πολύ πιθανόν να λειτουργούσε σχολείο στην Ι.Μ. της Αγίας Παρασκευής τον 18^ο αιώνα. Από μικρός που πήγαινα στο πανηγύρι της, ο εσωτερικός χώρος έμοιαζε με κρυφό σχολείο. Όταν μετά είδα την απεικόνιση του Γαζή, αμέσως αυτή η εικόνα ήρθε στο μυαλό μου. Όπως όλοι οι μαθητές έτσι και οι μαθητές του κρυφού σχολείου της Ι.Μ. Αγίας Παρασκευής του χωριού μου δεν είχαν κανένα σεβασμό για την υποδομή και τα κτίρια. Οι «αλήτες» μαθητές του κρυφού σχολείου της Ι.Μ. Αγίας Παρασκευής έγραφαν στους τοίχους τον 18^ο αιώνα κακά πράγματα για την οθωμανική σκλαβιά. Είμαι σίγουρος ότι δεν είχαν την άδεια των οθωμανικών αρχών. Ήταν ένα από τα πολλά άτυπα ή κρυφά σχολεία που λειτουργούσαν σε όλη την επικράτεια. Πολύ πιθανόν πολλά από αυτά τα παιδιά να έπεσαν ηρωικά στο Μεσολόγγι και σε άλλες μάχες όπως με όνομα και επώνυμο τα αναφέρει ο Τσατσάνης (1984).

Εκτός από το Σουλτάνο, το ελληνικό σχολείο είχε να αντιμετωπίσει και τον φόβο των φανατικών Οθωμανών. Φανατικοί δεν λείπουν ποτέ από καμία χώρα και κοινωνία. Γράφει ο Ευαγγελίδης (1936, σ. 72) με πολύ προσεκτικό τρόπο το εξής:

Το δε πασίγνωστον σχολικό ασμάτιον: Φεγγαράκι μου λαμπρό ... δεικνύει ημίν προδήλως ότι την νύκτα, μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως, **εκ φόβου πιθανώς των Τούρκων**, εγίνετο διδασκαλί, τουθ' όπερ προσεπικυροί και το άλλον δίστιχον, εν ω ο μαθητής εικονίζεται ότι: βαστά εικόνα και χαρτί, κερί και καλαμάρι κι' ηξέφυγε του το κερί κι' έκαψε το χαρτί του.

Η έμφαση είναι δική μου. Η ερμηνεία που δίνω στο παραπάνω είναι ότι στους φανατικούς και αμόρφωτους Τούρκους δεν άρεσε να μαθαίνουν γράμματα όχι μόνο τα ελληνόπουλα, αλλά και τα δικά τους τα παιδιά. Συνεπώς, δεν βλέπω κάτι το παράδοξο στο να δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στη λειτουργία αυτών των σχολείων τα οποία κατέφευγαν να λειτουργούν κρυφά παρ' όλο που ο Σουλτάνος δεν τα απαγόρευε. Δεν έφταιγε η οθωμανική αυτοκρατορία και ο Σουλτάνος -που πολλοί προσβάλλονται αν τον θίξουμε-, αλλά ο τουρκικός αγράμματος όχλος που παρεμπόδιζε το έργο των ελληνικών σχολείων. Μπορεί και ο ελληνικός αγράμματος όχλος να εμπόδιζε την παιδεία των ελληνοπαίδων κυρίως των κοριτσιών που ήταν έτσι και αλλιώς απαγορευτική. Λογική συνέπεια η παρανομία. Για να το δέσω και με την ιδεολογία των γελοίων Ελλήνων ιστορικών πολύ πιθανόν οι αμόρφωτοι Τούρκοι και Έλληνες που δεν ήθελαν τα σχολεία ήταν ακροδεξιοί. Πρόγονοι των χρυσαυγιτών και των γκρίζων λύκων.

Ο Μύθος περί του «Μύθου» των Κρυφών Σχολείων

Όπως ανέφερα, υπάρχουν Έλληνες «ιστορικοί» που κυρίως δια δύο λόγους θέλουν να «αποδείξουν» ότι τα κρυφά σχολεία ήταν μύθος ή θρύλος. Τα σαθρά τους επιχειρήματα είναι ότι ο μύθος του κρυφού σχολείου καλλιεργήθηκε (α) για να αποδείξει ότι ο Ελληνισμός υπέφερε κάτω από τον τουρκικό ζυγό που δεν άφηνε τα ελληνόπουλα να μορφωθούν και (β) η εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό λόγο στη διατήρηση των ελληνικών γραμμάτων και εκπαίδευσης των ελληνόπουλων.

Και αυτό το λένε προοδευτική προσέγγιση, γελοιοποιώντας κάθε έννοια προοδευτισμού. Η προοδευτική προσέγγιση στηρίζεται στην επιστημονική αλήθεια. Και οι αναλύσεις περί του μύθου του κρυφού σχολείου ούτε επιστημονική είναι ούτε και αληθής. Θα μπορούσε να ήταν μη επιστημονική, αλλά ειλικρινής.

Το αν υπέφερε ή όχι ο ελληνισμός και όλοι οι άλλοι υπόδουλοι το ανέλυσα προηγούμενα. Εδώ θα αναφερθώ στο δεύτερο επιχείρημα που αφορά το ρόλο της εκκλησίας. Μας ενημερώνει ο Ευαγγελίδης για τα ακόλουθα (1936, Τόμος Α, σσ. 80-81):

Η επί τῶν Βυζαντινῶν χρόνων Οικουμενική Σχολή ἢ οἰκουμενικόν Φροντιστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μετονομασθεῖσα Μεγάλη Σχολή τοῦ Γένους, ἀνιδρῦθη καί αὖθις ὑπὸ Ματθαῖον τὸν Καμαριώτην, ὡς εἶπομεν, καί οἱ καρποὶ αὐτῆς δαμιλεῖς ἐγένοντο, καί ἐκ τῶν ἀποφοίτων αὐτῆς ἐλαμβάνοντο οἱ ἀρχιερεῖς καί οἱ ἄλλοι πατριαρχικοὶ ὀφφικιοῦχοι καὶ βραδύτερον καί λειτουργοὶ τῆς ὑψηλῆς Πύλης. Οἱ τοιοῦτοι δ' ἄνδρες ἐν τῇ συνοικίᾳ Φαναρίῳ τοῦ Βυζαντίου

διαμένοντες από το 1603, περί το Πατριαρχεῖον, ὡς περί τι ἐθνικὸν, πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον, ὠνομάσθησαν **Φαναριῶται**. Μετ'αὐτὴν, πολλῶ ὕστερον, ἰδρύθησαν αἱ σχολαὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Πάτμου, τῆς Ἄρτης, τῆς Χίου, τῆς Δημητσάνης, τῆς Βερροίας, τῆς Σμύρνης, τῆς Κύπρου, τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Κοζάνης, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ῥόδου, καὶ εἴ τινος ἄλλης. Τὰ συστάνα τότε σχολεῖα ἦσαν τὸ μὲν *κοινὰ*, τὸ δὲ *ἀνώτερα*, φέροντα διάφορα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον πρόφορα ὀνόματα: **Ἀκαδημία, Λύκειον, Μουσεῖον, Ἑλληνομουσεῖον, Παιδαγωγεῖον, Φροντιστήριον, Ὀμακίον, Γυμνάσιον, Σχολεῖον, Σχολή**.

Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἦσαν μικρὰ καὶ ταπεινά ἐν μὲν ταῖς μεγαλοπόλεσι παρὰ τοῖς μητροπολιτικοῖς μεγάροις, ἐν δὲ ταῖς κωμοπόλεσι καὶ τοῖς χωρίοις παρὰ τοῖς ἱεροῖς ναοῖς καὶ ταῖς παρακειμέναις Μοναῖς, ὡς ἀναφέρεται ἐν τοῖς σωζομένοις ἐγγράφοις παρὰ τῷ Μαρτίνῳ Κρουσίῳ καὶ Στεφάνῳ Γερλαχίῳ, οἵτινες ἐν'τῇ «**Τουρκογραφικία**» πλείστας ὄσας πληροφορίας περὶ τῶν σχολείων παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἔχουσιν, οἷον, ὅτι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ σχολεῖα ταῦτα διευθύνοντο ὑπὸ ἱερέων ἢ μοναχῶν, διδασκόντων, μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς πινακίδος καὶ τῆς φυλλάδας διδασκαλίαν τῆς ἀλφαβήτου καὶ τοῦ συλλαβισμοῦ, ἐκκλησιαστικά τινὰ βιβλία ὡς ἀναγνωστικά: **Ὀκτώηχον, Ἀπόστολον, Ψαλτήριον, Ὁρολόγιον καὶ ἀρίθμησιν, λογοριυμητικὴν καὶ γραφὴν ὑπὸ τὴν ἐπιτηδειμὴν (δειγμὴ, ἐπειδειμὴ)** τοῦ διδασκάλου. Ἡ διδασκαλία ἐγένετο ἐπὶ ψάθης, προβεᾶς ἢ τάπητος τῶν μαθητῶν καθημένων μετὰ μαθητριῶν, πρῶτος δ'εἰσήγαγεν ἐν Βλαχία θρανία ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Γ. Γεννάδιος.

Ἡ παραπάνω περικοπὴ μας δίνει πληροφορίες γιὰ τα χαρακτηριστικά τῆς συνάρτησης παραγωγῆς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στὴ διάρκεια τοῦ οθωμανικοῦ ζυγοῦ. Ἡ ἐκκλησία ὄχι μόνον διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας, ἀλλὰ **ἦταν ὁ μόνος θεσμὸς ποὺ μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὴν ἐλληνικὴ παιδεία γιὰ δύο λόγους**. Ὅπως σαφῶς μας πληροφορεῖ ὁ Παπαρρηγόπουλος (1887, 5^{ος} Τόμος, σσ. 451-470), οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς τὴν «κοπάνησαν» γιὰ τὴν Ἑσπερία, ἀφήνοντας τὸν ὑπόδουλο ἐλληνισμό χωρὶς διδασκάλους. Στὴν ἱστορία τοῦ Φιλίμονος (1834), ποὺ ἤδη ἀνέφερα, ὁ ἀνώνυμος πεπαιδευμένος Ἕλληνας ἀναφέρει, στὴν σ. 55, ὅτι «Αἱ κατακτήσεις τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ἡ ἀλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐβίασαν ὅλους τοὺς τότε πεπαιδευμένους Ἕλληνας νὰ καταφύγωσιν εἰς τὴν Ἰταλίαν». Τοὺς ἀκολούθησαν καὶ οἱ προύχοντες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρηματοδοτήσουν τὴν ἐλληνικὴ παιδεία στὴν τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Πάντως καὶ αὐτοὶ ἐπαιζαν σημαντικό ρόλο προβάλλοντας τὰ ἐλληνικὰ γράμματα ποὺ κατὰ μία εὐτυχή συγκυρία ἡ Ἑυρώπη, μετὰ τὸ 1500, διψούσε γιὰ ἐλληνικὴ γνῶση.

Ἀπέμειναν οἱ παπάδες καὶ οἱ ιεράρχες ποὺ δίδασκαν τὰ ἐλληνόπουλα μόνον τοὺς γιὰτὶ ἀπλὰ δὲν υπήρχαν ἄλλοι δάσκαλοι διαθέσιμοι. Αὐτὴ γινώριζαν στοιχειώδη ἀνάγνωση καὶ γραφὴ ὅπως τόσο σοφὰ ἀπεικονίζεται στὸ μυθιστόρημα τοῦ Κοραΐ ὁ *Παπατρέχας* ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ πραγματικὴ ἱστορία. Ὅλα τὰ ἄλλα περὶ ρόλου τῆς ἐκκλησίας καὶ ἱεραρχῶν στὴ διάρκεια τοῦ οθωμανικοῦ ζυγοῦ εἶναι ἐκ τοῦ περισσού. Τα ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος στὸ μνημειώδες ἔργο τοῦ ποὺ τόσο δικαιώθηκε με τὴν ἀνάλυση περὶ συνέχισης τοῦ ἐλληνισμοῦ

από τις σύγχρονες αναλύσεις DNA. Γράφει ο Παπαρρηγόπουλος τα εξής (1887, 5^{ος} Τόμος, σ. 501):

Τοιουτοτρόπως εξητελίσθη προϊόντος του χρόνου ή εκκλησία ήμων, εξ αιτιών ποικίλων, και προς ταῖς ἄλλαις διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἰδίων αὐτῆς λειτουργῶν. Εἶδομεν ὅμως ὅτι οὐκ ὀλίγοι τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ὅσοι συνεκρότουσαν τὴν περὶ αὐτοὺς ἱερὰν σὺνοδον, ἀνεδείχθησαν ἄξιοι τῆς μεγάλης αὐτῶν ἐντολῆς, καὶ ἀνεφέραμεν ἀποδείξεις περὶ τούτου λαμπράς, εἰς ἃς εὐχαρίστως προστιθέμεθα καὶ ἄλλας. Τινὲς ἐπρονόησαν περὶ τῆς κοινῆς ἐκπαιδεύσεως, μάλιστα ἀπὸ τῆς 17 καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς 18 ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐφεξῆς. Ἐπὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ πατριαρχίας ὁ σοφὸς Κύριλλος ὁ Λούκαρις, 1624, συνέστησε τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον. Τὸ τυπογραφεῖον τοῦτο ἠγοράσθη ἐν Λονδίῳ ὑπὸ τοῦ Κεφαλλῆνος μοναχοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ, ὅςστις, κομίσας αὐτὸ εἰς τὴν βασιλεῦσαν, εἰργάσθη αὐτόθι ἐπὶ τινα χρόνον πρὸς φωτισμὸν τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ πατριάρχου. Ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ Ἰησοῦται ἐπέτυχον διὰ τῶν συκοφαντιῶν αὐτῶν τὴν ὑπὸ τῆς ἐξουσίας καταστροφὴν τοῦ καταστήματος τούτου.

Ἡ παραπάνω περικοπή λέει τα αυτονόητα που ισχύουν και σήμερα. Πρώτον, το ράσο δεν κάνει τον παπά. Λειτουργοί της εκκλησίας περιέπεσαν σε αμαρτίες. Αυτό είναι το δέντρο που οι αγράμματοι νέο-Έλληνες γελοίοι «ιστορικοί» προσπαθούν να το εμφανίσουν ως δάσος. Σημασία έχει ότι η κορυφή της Εκκλησίας έπαιξε ηγετικό ρόλο.

Ο μύθος περί του μύθου του κρυφού σχολείου δύσκολα εξυφαίνεται από τους γελοίους ιστορικούς της σύγχρονης Ελλάδος που έχοντας έλλειψη σοβαρής παιδείας και ερευνητικής μεθοδολογίας και χάριν μιας ιδιότυπης πολιτικής εξυπηρέτησης ανοήτως δεν αποδέχονται τον πολύ σημαντικό ρόλο της εκκλησίας στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής παιδείας στη διάρκεια της σκλαβιάς των τετρακοσίων χρόνων.

Γιατί η εκκλησία; Η απάντηση είναι απλή και στηρίζεται στην οικονομική προσέγγιση. Το κόστος ήταν μικρό σε σχέση με το όφελος. Η εκκλησία ήταν η μόνη που είχε το δικαίωμα να προσφέρει τέτοιες υπηρεσίες με άδεια του Σουλτάνου. Οι λόγοι είναι γνωστοί. Διαίρει και βασίλευε. Ο Σουλτάνος σοφώς ποιώντας δεν θα ήθελε ποτέ να διώξει τους χριστιανούς του και να τους ρίξει στην αγκαλιά των δυτικών χωρών.

Συνεπώς η εκκλησία είχε τη νόμιμη άδεια. Εκτός από άδεια χρειάζεσαι και μέσα. Ένα σύστημα εκπαίδευσης για να λειτουργήσει χρειάζεται κτιριακή υποδομή. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη εξυπνάδα και μεγάλη ικανότητα στην ιστορική έρευνα για να συνάγει και ο πιο αδαής το συμπέρασμα ότι οι εκκλησίες κατά πρώτο λόγο και τα μοναστήρια κατά δεύτερο χρησιμοποιούνταν ως σχολικά κτίρια όπως αναφέρει ο Ευαγγελίδης στην παραπάνω περικοπή.

Οι χώροι αυτοί ήταν άμεσα διαθέσιμοι και οι οικονομίες σκοπού επέβαλλαν τη χρησιμοποίησή τους ως «πολυχώρους». Πρώτον, ως χώροι λατρείας, δεύτερον ως σχολεία και μετά ό,τι άλλο ήθελε προκύψει. Μάλιστα, μετά την απελευθέρωση

της Αθήνας, χώροι λατρείας των μουσουλμάνων (τζαμιά) χρησιμοποιήθηκαν ως ελληνικά σχολεία με τη συνδρομή των μονών Πεντέλης, Πετράκη, Καισαριανής και Βρανά (Δασκαλάκης, 1968, σσ. 58-59). Και εδώ είναι μέτοχος η εκκλησία. Αν μην τι άλλο δείχνει τη λανθάνουσα ζήτηση για ελληνική εκπαίδευση των υπόδουλων και το σημαντικό ρόλο της εκκλησίας.

Εκτός από τις εκκλησίες το οικογενειακό πατριαρχείο έκτισε σχολεία σε όλη της την επικράτεια όπως αναφέρει η παραπάνω περικοπή με τη συνδρομή και πολλών πλούσιων Ελλήνων.

Ποιος δίδαξε στα σχολεία αυτά; Η παραπάνω περικοπή είναι σαφής ότι οι ιερείς και μοναχοί ήταν οι δάσκαλοι για τον απλούστατο λόγο ότι δεν υπήρχαν άλλοι. Και μετά την απελευθέρωση πάλι παπάδες χρησιμοποιούνταν ως δάσκαλοι που ως πρακτική ακολουθήθηκε δεκαετίες αργότερα μέχρι και τα μέσα του εικοστού αιώνα. Και εγώ είχα παπά-δάσκαλο όταν πήγαινα γυμνάσιο.

Εκτός από άδεια λειτουργίας, κτίρια, και δασκάλους χρειαζόσαι και διδακτική ύλη. Και αυτή τη διέθετε η εκκλησία την περίοδο της τουρκοκρατίας. Τα παιδιά χρησιμοποιούσαν εκκλησιαστικά βιβλία για να μάθουν ανάγνωση όπως μας ενημερώνει ο Ευαγγελίδης με την παραπάνω περικοπή. Ήταν το πιο εύκολο και φθινό εκπαιδευτικό υλικό για να χρησιμοποιηθεί. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη ευφυΐα για να κατανοήσει κάποιος ότι οι περικοπές του ευαγγελίου μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως διδακτικό υλικό. Ακόμη χρησιμοποιούνται.

Όλα αυτά θέλουν χρήματα και η ανερχόμενη τάξη των Ελλήνων εμπόρων συσώρευε πλούτο που χρησιμοποιήθηκε για την στήριξη της παιδείας των Ελλήνων. Δικαίως ο Φίνλεϋ (2020/1861, σ. 46) γράφει ότι «Η παιδεία οφείλει τα περισσότερα στους εμπόρους και τους κληρικούς».

Απέμειναν τα λειτουργικά κόστη και η εύρεση μαθητών. Αυτό το θέμα είναι άλλου παπά ευαγγέλιο. Αυτά τα κανόνιζαν οι γονείς που σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να μην έστελναν τα παιδιά τους στα σχολεία για οικονομικούς λόγους, αλλά και για τον φόβο των Τούρκων.

Πώς λοιπόν καλλιεργήθηκε ο μύθος ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία; Η διαστρέβλωση της αλήθειας οφείλεται στην εφαρμογή ενός υποδείγματος ανάπτυξης των κοινωνιών που επιφυλάσσει άλλους ρόλους σε τάξεις και θεσμούς από αυτούς που κανείς μπορεί να συμπεράνει από την ύπαρξη του κρυφού σχολείου. Αν τα κρυφά σχολεία διαψεύδουν αυτή τη θεώρηση, τότε το σύμπαν έχει συνωμοτήσει ενάντια τους ισχυριζόμενο ψευδώς ότι υπήρχαν. Δυστυχώς, αυτή η γελοία προσέγγιση άφησε χώρο σε άλλους ηλίθιους να καρπωθούν ιδεολογικά το ρόλο της εκκλησίας και του κρυφού σχολείου κυρίως για εθνικιστικούς λόγους. Το σύστημα βρίσκεται σε μία πλήρη ισορροπία στην τραμπάλα της γελοιότητας.

Οι γελοίοι της εξύφανσης του ιστού του μύθου της ανυπαρξίας των κρυφών σχολείων στηρίζονται σε μία θεωρητική προσέγγιση που είναι από παντού διάτρητη και κάθε φορά που προσπαθούν να σώσουν τα προσχήματα οδηγούνται σε ακόμη περισσότερες γελοιότητες. Στα «σκουπίδια» των ψευδο-εγκυκλοπαιδειών του διαδικτύου βρίσκεις πολλά «μαργαριτάρια» επιστημονικών γελοιοτήτων, διότι αντί να διαψεύδουν την βασική τους υπόθεση ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία την ενισχύουν. Ας παρουσιάσω μερικά από αυτά.

Γράφουν ότι τα σχολεία δεν διώκονταν συστηματικά. Δηλαδή δεν αποκλείει τη μη συστηματική δίωξη. Μήπως η μη συστηματική δίωξη δεν θα είχε το ίδιο αποτέλεσμα; Και επειδή αυτό δεν μπορεί να πείσει υπάρχουν μερικοί, που ήδη ανέφερα, που τον μύθο τον κάνουν θρύλο και επιχειρηματολογούν ότι το Κρυφό Σχολείο δεν ήταν συστηματικό διδακτήριο, αλλά εξέφραζε τους πόθους του λαού για απελευθέρωση. Είναι αλήθεια ότι αυτά τα διδακτήρια ήταν αντισυστημικά. Δεν είχαν ταμπέλα απέξω, λ.χ. 16^ο Κρυφό Σχολείο και κανείς δάσκαλος στη φορολογική του δήλωση δεν δήλωνε ότι το εισόδημα του προερχόταν από Κρυφό Σχολείο. Ούτε και σήμερα το κάνουν.

Και αφού δεν μπορούν να πείσουν ότι η οθωμανική αυτοκρατορία προέβαινε κατά το δοκούν σε διώξεις της ελληνικής παιδείας καταφεύγουν στο γελοίο επιχείρημα ότι αυτό δεν γινόταν μόνο για τους Έλληνες, αλλά και για τους μουσουλμάνους. Δηλαδή ενισχύεται το επιχείρημα ότι υπήρχαν οι αντικειμενικές αιτίες για να υπάρχουν κρυφά σχολεία. Τώρα αν δεν υπήρχαν μουσουλμανικά αυτό οφείλεται ακόμη και σήμερα στη διαφορετική εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για μάθηση που πάμπολλες μελέτες έχουν τεκμηριώσει ότι διαφέρει από λαό σε λαό. Ακόμη και σήμερα η ελληνική ελαστικότητα ζήτησης για μάθηση ως προς το εισόδημα είναι πολύ μεγαλύτερη από ότι είναι για τον τουρκικό λαό. Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα σ' αυτό. Το πώς διαθέτει κάθε λαός το εισόδημα του και τον ελεύθερο χρόνο του, δηλαδή τησχόλη του από την οποία προέρχεται και η παγκόσμια λέξη σχολείο, είναι θέμα προτιμήσεων και ουδέν μεμπτό επ' αυτού.

Πολλοί γελοίοι αναγνωρίζουν την μεγάλη αύξηση των νόμιμων σχολείων στο τέλος του 18^{ου} αιώνας και στην αρχή του 19^{ου} και το συνδέουν σωστά με την αύξηση του εμπορίου και του πλούτου των Ελλήνων. Αυτό σημαίνει ότι η εισοδηματική ελαστικότητα για παιδεία των Ελλήνων ήταν και είναι υψηλή. Εκείνο που ξεχνούν είναι έναν άλλο πιο σημαντικό παράγοντα. Την ίδια περίοδο καταρρέει η Οθωμανική Αυτοκρατορία και εκ των πραγμάτων χάνει το έλεγχο της επικράτειας της, ιδιαιτέρως μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1774. Συνεπώς μία ισχυρή οθωμανική αυτοκρατορία δεν επέτρεπε τα σχολεία. Μία ανίσχυρη τα επέτρεψε, διότι δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά.

Δύο είναι συνεπώς οι παράγοντες. Από την πλευρά της ζήτησης έχουμε την επίδραση του εισοδήματος (πλούτου) και από την πλευρά της προσφοράς έχουμε τη θεσμική αλλαγή στην έκδοση νόμιμων άδειων λειτουργίας. Ένας πρωτοετής οικονομολόγος αν του το βάλεις ως άσκηση θα προβλέψει αύξηση της νόμιμης παιδείας ανάλογης του πλούτου. Επί αυτού του θέματος θα ήθελα να επισημάνω αυτό που αναφέρει ο Σπυρίδων Τρικούπης στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου του στην τετράτομο έργο του για την ελληνική επανάσταση που η δεύτερη έκδοση δημοσιεύτηκε το 1860. Μας λέει ο Τρικούπης το εξής:

ΑΔΥΝΑΤΟΝ νὰ διατηρηθῆ ἀμετάβλητος, ἡ πολιτικὴ θέσις δύο ἔθνων, κατοικούντων ἓνα και τὸν αὐτὸν τόπον, ὅταν τὸ μὲν δεσπόζον διαμμένη στάσιμον, τὸ δὲ δεσποζόμενον προοδεύη. Ἡ πολιτικὴ των ἔθνων τούτων μεταβολὴ καθίσταται ἔτι μᾶλλον βεβαία ἂν τὰ ἔθνη ταῦτα ἔχωσι διάφορον καταγωγὴν, πρεσβέβευσι διάφορον θρησκείαν, λαλῶσι διάφορον γλῶσσων ζῶσι μακρὰν

πάσης πρὸς ἄλληλα συγγενικῆς ἐπιμιξίας. Θεωρῶνται ἀμοιβαίως ὡς βέβηλα καὶ μισῶνται.

Και ὅπως το συνήθιζε ο Τρικούπης να κλέβει ιδέες και έργα άλλων χωρίς αναφορά ἔτσι και ἐδῶ δεν παραπέμπει στον Θουκυδίδη. Το εντυπωσιακό ωστόσο είναι ὅτι αὐτό ἔγινε γνωστό, 150 χρόνια αργότερα, ως ἡ «Παγίδα του Θουκυδίδη». Σε οικονομικούς ὅρους, αὐτό που μας λέει ο Τρικούπης είναι ὅτι οἱ Ἕλληνες και οἱ Τούρκοι εἶχαν διαφορετικὴ εισοδηματικὴ ελαστικότητα ζήτησης για πολλά αγαθά και υπηρεσίες ὅπως τῆς παιδείας και τῆς ελευθερίας. Το ἴδιο ακριβῶς ἐπισημαίνει και ο Φίνλεϋ (2020/1861, Τόμος Α', σ. 61). Από ὅλους τους λαούς οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν μεγάλη σημασία «εἰς τὴν γνῶσιν τῶν γραμμάτων». Και παρακάτω στη σ. 146 συνδέει τὴν παιδεία με τὴν ελευθερία «Ἡ ἐκπαίδευσις μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ὁ κήρυξ τῆς ἐλευθερίας».

Συμπεράσματα

Ἡ συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων δραστηριοτήτων είναι ἓνα γεγονός που ἡ κοινωνικο-οικονομικὴ ἀνάλυση ἔχει μελετήσει ἐπαρκῶς αναπτύσσοντας μία μεθοδολογία που μπορεί να εφαρμοστεῖ και στην συνύπαρξη των παράνομων (κρυφῶν) και νόμιμων σχολείων τὴν περίοδο τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἡ ὑπαρξη νόμιμων σχολείων τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας με κανένα τρόπο δεν ἀποτελεῖ τεκμηρίωση τῆς μη ὑπαρξης των Κρυφῶν Σχολείων. Ἡ ἐργασία αὐτή, χρησιμοποιώντας μία οικονομικὴ προσέγγιση, ἀναλύει τὴν ὑπαρξη των Κρυφῶν Σχολείων με τον ἴδιο τρόπο -τηρουμένων των ἀναλογιών- που κάποιος θα ἀνέλυε τα σημερινά «κρυφά» σχολεία στην ἐλληνικὴ ἐπικράτεια. Ἐπὶ Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας λεγόταν Κρυφά Σχολεία. Ἐπὶ σημερινῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας λέγεται παραπαιδεία. Ὅσο δεν ὑπάρχει ἡ παραπαιδεία σήμερα στην Ελλάδα ἢ γενικότερα ἡ παραοικονομία, ἄλλο τόσο δεν ὑπῆρχαν Κρυφά Σχολεία στα τετρακόσια χρόνια του Οθωμανικοῦ ζυγοῦ. Τα πολλά φληναφήματα των Ἑλλήνων «αἰστορικῶν» περί μύθου ἢ θρύλου των Κρυφῶν Σχολείων ἀνήκουν στα γελοία που ἀναφέρει ο Ἐκαταίος.

Βιβλιογραφία

- Ἀνώνυμος του Ἑλληνοσ (1806) *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*.
Βελεστινλής, Ρ. (1998) *Τα Δίκαια του Ἀνθρώπου: Ἡ Ἑλληνικὴ Διακήρυξη του 1797*. Ἀθήνα: Ἀντ. Ν. Σακκούλας.
Γόρδων, Θ. (2015/1833) *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*. Τόμοι Α-Γ. Μετάφραση: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης.
Δασκαλάκης, Α. Β. (1968) *Κείμενα-Πηγαί τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*. Τόμοι Α-Δ. Ἀθήνα.

Ευαγγελίδης, Τ. Ε. (1936) *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*. Τόμοι Α-Β. Αθήνα: Α.Π. Χαλκιοπούλου.

Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1887) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Έκδοσις Δευτέρα Επιθεωρεία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Τρικούπης, Σ. (1860) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*. 2^η Έκδοση. Λονδίνο: Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταυλόρου και Φραγκίσκου.

Τσατσάνη, Γ. Μ. (1984) *Αιτωλοακαρνανές – Ευρυτάνες – Αγραφιώτες κι' Ασπροποταμίτες*. Αθήνα.

Φιλήμονος, Ι. (1834) *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*. Εν Ναυπλία: Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη.

Φίνλεϋ, Γ. (2020/1861) *Η Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*. Τόμοι Α-Β. Μετάφραση: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Φραντζή, Α. (1839) *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*. Τόμοι Α-Γ. Αθήνα.

***Kryfa Scholia* Existed but they were Illegal**

Gregory T. Papanikos

President

Athens Institute for Education and Research, Greece

This paper argues that kryfa scholia did exist but they were illegal. Documentation is simple and is based on an economic theoretical model of rational reaction of all stakeholders which explains the coexistence of legal and illegal production activities like the demand and supply of educational services under different regimes, e.g., tyranny or democracy. The conclusion which emerges from this theoretical analysis is that under certain conditions, which are far from being unrealistic, legal schools can coexist with illegal schools. More interesting is the conclusion that under all regime types the cohabitation of legal and illegal (kryfa) schools is the rule. The paper concludes that this was the case under the Ottoman rule.

Keywords: *Greek revolution, Ottoman Empire, illegal schools (kryfa scholia), Greek education, church.*